

שלמה מזל טוב

וניצני השפעתה של השירה התורכית על השירה העברית

טובה בארי

הקדמה

המופת הספרדי של שירת החול ושירת הקודש בעברית, כפי שגובש עוד בתור הזהב, הגיע אל אזורים רבים שמחוץ לגבולות ספרד הרבה שנים לפני הגירוש. משוררים ופייטנים שפעלו באיטליה, בארצות הבאלקאן ובאנאטוליה חיקו, בהקפים שונים, את דגמי השירה הספרדית.¹ תהליך זה, שהתקיים דורות רבים, קיבל תנופה מחוזקת עם גלי ההגירה של אנשירוח מספרד אל אזורים אלה.²

השנים שלאחר הגירוש היו שנים של תמורות חשובות במספר תחומים בתרבות היהודית, בתוך זה השירה העברית. תמורות אלו, ובעיקר ראשיתן, טרם נחקרו לעומק.

כדי לאפשר ראייה נכונה בתקופת המפנה, בקווי יחודה ובשינויים שחלו בה בהשוואה לתקופה הקודמת לה, ראוי לשים לב ליצירתו של משורר מעניין שפעל בעת הזאת — ר' שלמה מזל טוב. משורר חשוב זה, שחי ויצר בקושטא במחצית הראשונה של המאה ה-16, יצירתו רלוואנטית לענייננו מפני מספר טעמים. ראשית, זמנו הוא הדור הראשון לאחר גירוש ספרד; שנית, פעילותו היא בקושטא, מרכז שאליו הגיעו רבים מגדולי ספרד; שלישית, מפני שנתר בידו קורפוס מיצירותיו שאין לנו כמותו להקף מאת משורר אחר בן הדור הזה. מעזבונו של שלמה מזל טוב יש בידנו כשבעים שירים, מהם שישים מרוכזים באחד הקבצים החשובים והייצוגיים של תקופה זו, הוא ספר 'שירים וזמירות ותשבחות', שנדפס בקושטא בשנת 1545.

פירוש ההפניות הביבליוגרפיות — בסוף המאמר.

1 דוגמאות רבות לתופעה באנאטוליה ובארצות הבאלקאן — ראה: וינברגר, אנתולוגיה. המגמה ניכרת גם בקרב המשוררים הקראים שפעלו באותה סביבה, בין הבולטים שבהם נציין את כלב אפנדופולו (נפטר ברבע הראשון של המאה ה-16). לקט מייצג של פיוטיו — ראה: וינברגר, רבנים, סימנים שכו-שעז.

2 אחד הביטויים המעניינים, בדור שלאחר הגירוש, לשימור אנאכרוניסטי של מסורת השירה הספרדית כאימפריה העות'מאנית הוא ייסודה של חבורת משוררים סביב סעדיה לונגו בסאלוניקי במאה ה-16. חברי הקבוצה כתבו שירי חול כמעט באופן בלעדי לכבוד בני הקבוצה עצמה. על חבורת המשוררים הזאת ורקע פעילותם — ראה: פטאי, עמ' 86-125; וראה גם: טובי, על דבקותם של גולי ספרד כמורשתם האיברית — ראה: יהלום, רנסאנס.

א. ספר 'שירים' ומירות ותשבחות'

קובץ חשוב זה נדפס בבית הדפוס של אליעזר שונוצ'נו, כפי שנלמד מהשער שבראשו. הספר נדיר ביותר ונותרו ממנו שני עותקים בלבד, אחד שלם, בספרייה הבריטית, ושני פגום, במוזיאון האיטאלי בסט' פטרבורג.³ בספר יש קרוב לשלוש מאות שירים, רובם שירי קודש ומיעוטם שירי חול. שירי קודש רבים שבו נועדו לעטר טקסים דתיים שמחוץ למסגרת התפילה, כגון: חתונות, בריחות מילה, סעודות מצווה וכדומה. אבל יש בספר גם לא-מעט פיוטים ליטורגיים מקובלים, כגון: רשויות, בקשות שקולות, אהבות, פיוטי מי כמוכה וכיוצא באלה, רובם מן המורשת הספרדית הקלאסית. כמו כן באים בספר פזמונים מן הסוג המכונה בקבצים אחרים 'בקשות', סוג המוכר היטב מיצירות ר' ישראל נג'ארה. בראשי שירים רבים רשם העורך את סוגם, את שם מחברם ולפעמים אף ציין את הלחן שעל פיו יש לזמרם.⁴ ועוד נשוב לעניין זה בהמשך.

שמותיהם של כשבעים משוררים עולים מן השירים שבספר. ייצוג נכבד למדי יש בו למשוררי ספרד הקלאסיים: מפיוטי רשב"ג מובאים 16, מיצחק גיאת 5, מריה"ל 18. בולט מכולם ייצוגו של אברהם אבן-עזרא — 28 שירים.⁵ לצד משוררי ספרד הידועים מובאים בספר חיבורים מאת יוצרים קדומים יותר מבני המקום, כגון שלמה שרביט הזהב (פעל כנראה בסוף המאה ה-14), וכן ממחברים מאוחרים יותר, כגון אליהו צ'לבי, מרדכי כומטיאנו ואחרים.⁶ לא-מעט שירים חתומים בשמות סתמיים,

3 עבודה חלוצית ומצוינת בתיאור הספר הזה ורישום הפיוטים והפיוטינים שבו עשה לפני עשרות שנים החכם יצחק דוב-עבר מרקון, שניהן עת ארוכה כספרן בספרייה המלכותית בסט' פטרבורג. הוא ניסה פעמיים להוציא את כל הספר לאור, אך לוחות הדפוס, שהיו כבר מוכנים בידיו, אבדו בשנות המהפכה הרוסית. מרקון הקדיש לענייננו ארבעה מאמרים חשובים, והם, לפי סדר הופעתם: (א) דוד מזל טוב, ובו פירסם שלושה פיוטים לר' דוד, אביו של שלמה מזל טוב, שלושתם מתוך הספר 'שירים ומירות ותשבחות'. (ב) שזו"ת: מאמר מקיף וחשוב בפירוטו, ובו רשימה מלאה של כל השירים שבספר, בתוספת ציון הכותרות (כולל הלחנים). רשימת המחברים ושיריהם, תוך ציון המקבילות שהכיר בשעתו. (ג) שירים מלוקטים ובו תיאור ביבליוגרפי של הספר ורישום מפורט של החוקרים שהתעניינו בו. מרקון מציין שצונץ ביקש להשיג עותק מן הספר הנדיר הזה אפילו תמורת דמים מרובים. הוא מדפיס כאן מן הספר (ללא ניקוד וביאור) שבעה שירים מאת שלמה מזל טוב, ועוד שניים מאת משוררים אחרים (לשירים שבחר לא מצא מרקון מקבילות; קביעה זו טעונה תיקון לאור ממצאים שהגיעו לידינו מאז שנכתב המאמר). (ד) שלמה מזל טוב: במאמר זה סוקר מרקון את פעילותו של שלמה מזל טוב כמדפיס בקושטא ומפרסם את נוסח ההסכמות, ההמלצות, הקולופונים והשירים ש' שלמה חיבר לספרים שהדפיס בעצמו, או שנדפסו בכתי דפוס של אחרים.

4 את הכותרת והלחנים ציין, כאמור, מרקון — ראה: מרקון, שזו"ת, עמ' 233-243.

5 אפשר שהתופעה קשורה באהדתם הרבה של בני המקום לחיבורי הפרשניים של אברהם אבן-עזרא. חיבורים אלה היו נפוצים ומוכרים באזורים הללו עוד לפני הגירוש. ראה על כך: צינברג, עמ' 11-18, 155-166.

6 על משוררים אלה ודוגמאות משיריהם — ראה: רינברגר, אנתולוגיה (לפי המפתח), ובביבליוגרפיה המובאת שם.

כגון: יהודה, יוסף, משה וכדומה, ואין אנו יודעים לקבוע את זמנם ואת מקומם. על אלה יש להוסיף כארבעים שירים לא חתומים.

ב. ר' שלמה – לתולדותיו ולפועלו

ר' שלמה מזל טוב עורר עניין מועט מצד חוקרים ראשונים. ליאופולד צונץ בלבד, בספרו הגדול על תולדות הפיוט, הקדיש לו פסקה קצרה אך חשובה, ובה הבלית מספר שירים מעניינים שלו.⁷ דמותו של ר' שלמה סיקרנה, כאמור, בעיקר את י"ד מרקון, שתיכנן להוציא לאור את כל שיריו והקדיש לו ולעניינים הקשורים בו מספר מחקרים.⁸

אין בידינו פרטים ביוגרפיים מלאים על חייו של ר' שלמה, ורוב מה שידוע עליו נלמד בדרך עקיפה מיצירותיו בתחומים שונים. גם שנת לידתו אינה ידועה בכירור,⁹ אך ידוע שהוא חי ופעל בקושטא במחצית הראשונה של המאה ה-16 ושהיה מדפיס. מבית הדפוס שלו בקושטא יצאו לאור שבעה ספרים,¹⁰ אבל קובץ השירים הנדון כאן לא נדפס שם. שלמה מזל טוב כתב גם הסכמות והמלצות לספרים שונים, לפעמים באריכות מרובה ובתוספת שירים שקולים. העובדה שמחברים בני דורו פנו אליו בעניין זה מלמדת שהיה תלמיד-חכם ואדם בעל עמדה מסוימת בין חכמי זמנו.¹¹ ר' שלמה כנראה גם כתב חיבורים משל עצמו, וכתוך אלה פירוש לתרי"ג מצוות, בשם 'רביד זהב' ו'תורי זהב', ועוד ספר בשם 'יריעות שלמה', שהכיל, ככל הנראה, שירי חול.¹² ספרים אלה לא נשתמרו. הם נזכרים בקובץ שירים וזמירות, בכותרות הרשומות על שירי הפתיחה שעמדו בראשיהם ובהערה שבאה בסוף אחד השירים (ראה עוד להלן). גם זמן מותו של ר' שלמה אינו מבורר סופית, אבל יש להניח שבשנת הדפסת 'שירים וזמירות ותשבחות', דהיינו בשנת 1545, הוא היה עדיין בחיים.¹³ ככל הנראה הוא נפטר זמן קצר לאחר מכן. על כל פנים בשנת 1555 הוא

7 ראה: צונץ, עמ' 532-533.

8 ראה פירוטם לעיל בהערה 3. דברי מרקון במחקרים אלה מהווים יסוד גם לעבודתנו.

9 לדעת רוזאניס, ר' שלמה נולד סביב שנת 1480 בקושטא, ובשנת 1513 ייסד שם בית דפוס — ראה: רוזאניס, נעים זמירות, מבוא, עמ' V.

10 תיאור מפורט של חמישה מהם — ראה: מרקון, שלמה מזל טוב. על שני ספרים נוספים — עיין: הקר, עמ' 467, המשלים את מה שנשמט ממרקון. הקר גם תובע את עלכונו של שלמה מזל טוב מידי א' יערי, שלא כלל אותו בין המדפיסים בספרו על הדפוס העברי בקושטא (ירושלים תשכ"ז).

11 עובדה זו צוינה כבר על-ידי רוזאניס — ראה: רוזאניס, תורקיה, עמ' 13. וראה ביתר פירוט: מרקון, שלמה מזל טוב, עמ' שכב.

12 את האפשרות שחיבור זה הכיל שירי חול העלה כבר צונץ, עמ' 532. ראה גם: מרקון, שלמה מזל טוב, עמ' שכב, הערה 8.

13 בעניין זה נחלקו צונץ ומרקון. לדעת צונץ, ר' שלמה נפטר לפני שנת 1545, בעוד מרקון למד מהמלצה של ר' שלמה שנדפסה בשנת ש"ט (1548/49) — שהיה עוד בחיים באותה עת. ראה:

נזכר כבר בברכת המתים.¹⁴

אביו של ר' שלמה — ר' מזל טוב בן דוד — גם הוא היה פייטן; בספר 'שירים וזמירות ותשבחות' מודפסים שלושה מפיוטיו.¹⁵ האב נפטר לפני שנת 1513, לפי שבאותה שנה מוסיף ר' שלמה ליד שם אביו את ברכת המתים.¹⁶ פרטים חשובים להשלמת הידע הביוגרפי על המשפחה ומוצאה עלו לפניי מקולופון של כתב-יד שהועתק בידי ר' מזל טוב בן דוד. מן הקולופון הזה ברור שהוא, האב, היה בשנת 1474 בדרום מזרח איטליה, בטראני, שם העתיק, בין השאר, ליקוטי מנהגים בענייני ברכת אבלים, חתנים ועוד. כמו כן נלמד משם שגם הוא עסק במלאכת הדפוס.¹⁷ נראה אפוא שמוצא המשפחה היה מאיטליה,¹⁸ אפשר שכבר ר' מזל טוב האב היגר לתורכיה והביא עימו את בקיאותו באומנות הדפוס, אומנות שהיתה כידוע רווחת ומפותחת באיטליה. מכל מקום ברור, שר' שלמה, הבן, פעל ויצר בקושטא במחצית הראשונה של המאה ה-16.

ג. קווים לשירתו של ר' שלמה

ר' שלמה בן מזל טוב היה משורר פורה. חלק גדול משישים שיריו הכלולים ב'שירים וזמירות ותשבחות' מודפס בספר הזה ברצף. כל שיריו, להוציא אחד, חתומים בשמו: שלמה, או בחתימה מלאה: שלמה בן מזל טוב. שלושה משיריו הם שירי חול מובהקים. אחד מהם (שזו"ת, סימן רמ) נכתב לכבוד הסולטאן סולימאן המפואר,¹⁹

מרקון, שלמה מזל טוב, עמ' שכה. רוואניס, תורקיה, עמ' 12 — מצייין, ללא הסבר: [...] שיריו נדפסו [...] אחרי מותו בשנת ש"ה.

14 כך עולה מכתב-יד ירושלים 421* 8, המכיל אוסף פיוטים שהועתק בתורכיה בשנת 1555 בקירוב. שלמה מזל טוב נזכר כאן בברכת המתים בכותרות שיריו. ראה לעניין זה: שירמן, אוסף, עמ' 393, הערה 9.

15 ראה: צונץ, עמ' 530-531, המסתמך על הקובץ הנדון כאן. את שלושת הפיוטים האלה הדפיס מרקון, כאמור לעיל (הערה 3 חיבור א). מרקון מיחס שם לר' מזל טוב בן דוד עוד שני פיוטים, החתומים אמנם 'מזל טוב' אך אינם בקובץ שלנו. ספק אם ייחוס זה מוצדק, וכבר צונץ (עמ' 531) הטיל ספק בכך. אחד הפיוטים האלה, 'מה רבו נפלאותיך', נדפס — ראה: ברנשטיין, עמ' 108. השערות של ברנשטיין (עמ' 107), ששם הפייטן הוא אליהו מזל טוב אינה אפשרית: היא עולה לו מצירוף חתימות של שני פיוטים שונים.

16 כך למד מרקון מפתיחת הקולופון שבסוף 'ספר השרשים' לרד"ק, שנדפס בשנת 1513 וזה לשונו: 'אלה דברי הנבון ר' שלמה בן החכם כר' מזל טוב זלה"ה'. ראה: מרקון, שלמה מזל טוב, עמ' שכז. 17 הקולופון נמצא בכ"י אוקספורד, 916/2 (סרט מס' 21875 במכון לתצלומי כתבי-יד), בסוף דף 55 ע"ב וזה לשונו: 'וחלקי מזל טוב המחוקק בר' דוד נ"ע יהיה ספון עם מצדיקי הרבים לעולם אמן. נכתב עירה טראני שנת הרל"ד'. הכינוי 'מחוקק' מקובל בדברי המדפיסים באותה עת, ביחוד בתוספת הלואי 'ספון' (על-פי דב' לג:כא), כפי שהוא במקרה הנדון. לעניין זה — ראה: שטיינשניידר, עמ' 61.

18 צונץ כבר מעלה השערה זו בספרו, עמ' 532, אבל מרקון (שלמה מזל טוב, עמ' שכב, הערה 6) חולק עליו וטוען שהוא רומאניוטי. כך סבור גם רוואניס (תורקיה, עמ' 13).

19 בכותרת השיר צויין: 'למלך ירום הודו'. המחרוזת הראשונה של השיר כך היא: 'שדי ונעלם / אל

אולי ליום הכתרתו בשנת 1520. השני (סימן רצא) מפרט את חוקי מישחק השחמט, בשלושים ושישה בתים שקולים, באופן המזכיר מאוד את השיר המיוחס לראב"ע באותו נושא.²⁰ השלישי (סימן רעב) מתאר מיתקן מכאני, מעין ממטרה, שהמטרה מתפעל מאוד מדרך פעולתו.²¹ ככותרת לשיר זה כתוב: 'לגלגל יסובב במים להשקות גנים ופרדסים'. השיר אינו מובא בשלמותו בספר; לאחר 23 בתים באה שם הערה בלשון זו: 'השאר תמצאנו במחברת יריעות שלמה, ומפני אריכותו לא כתבתיו'. השיר בנוי בדרך של דו־שיח בין המשורר המתבונן למושא שירו — הממטרה או המזרקה. פתיחת השיר מבליטה את יעודו החילוני: 'אשורר שיר אשר יסיר כאבים / ולעוגבים ולחומדים וחושקים'. בהמשך המשורר מתפאר ביצירתו: 'ידי שירי בתלפיות בנויות וכו'. קולות הסיבוב שמשמיע המיתקן מעוררים את המשורר לפנות אליו, על דרך ההאנשה. בשאלה: '[...] מה לך נזעק ונאנח / וצורח במר כנאנקים? המיתקן משיב ומפרט באריכות את עברו המפואר, כשהיה עדיין עץ חי ומלבלב ביער. כעת הוא הקורה המסובבת את המיתקן ויש לו סיבות להתאבל ולבכות. השיר נקטע במקום שבו המיתקן מתכוון למנות את טיעונו לכאבו האמיתי. קשה להלום למה חותר המשורר בהמשך השיר, שלא הובא בשלמותו, כאמור, וספר 'יריעות שלמה' שבו הובא השיר בשלמותו לא הגיע לידנו.

יתר שירי שלמה מזל טוב המובאים בקובץ הם שירי קודש מסוגים ליטורגיים שונים, ובהם: מי כמוכה אחד, זולת אחד, ארבע בקשות שקולות, פזמונים בודדים לשבועות ולתקיעת שופר, קינה אחת לט' באב, תשע רשויות סתמיות, שלוש רשויות לשבתות הנחמה, ארבעה פיוטים לחתן וארבעה פיוטים למילה. הקורפוס מכיל גם פתיחות למצוות עשה ולא תעשה, ועוד כ־15 פזמונים או בקשות להזדמנויות בלתי מוגדרות. ראוי לציין, שהחלוקה הז'אנרית של החומר קרובה למצוי גם בקבצים אחרים מתקופה זו וקצת אחריה, והיא משקפת נאמנה את מעמדה ומקומה של שירת הקודש בחיי החברה היהודית באותו דור.²²

חי ורחמן // יחיה לעולם / מלך רב שולטן שולימן. אפשר שר' שלמה היה הראשון שכתב שיר לכבוד סולטאן תוך איזכור שמו המפורש, וייסד בכך מסורת שנתקיימה זמן רב: גם שלמה מבורך, מעתיקו ואחד מבעליו של כתב־היד משנת 1555 (לעיל, הערה 14), חיבר שני שירים לכבוד הסולטאן סלים השני. אחד השירים הוא חיקוי מדויק לשירו הנ"ל של שלמה מזל טוב, והוא גם משמש לחן לשירו של שלמה מבורך. בראש השיר השני צוינו שניים משירי שלמה מזל טוב כלחנים חלופיים. ראה: שירמן, אוסף, עמ' 393, וברשימת השירים שם, מספר 210. גם פייטנים מאוחרים כתבו שירים לכבוד סולטאנים.

20 לשיר זה, שתחילתו 'אשורר שיר במלחמה ערוכה' — ראה: שירמן, ספרד, עמ' 585. שירו של שלמה מזל טוב פותח 'שמעוני מתי שכל ואישים' והוא נדפס (בלא ניקוד וביאור) בידי: רוזאניס, תורקיה, עמ' 12-13. ר' שלמה ודאי הכיר את השיר המיוחס לראב"ע, לפי שעיצובם המטרי והתוכני של שני השירים זהה.

21 גם שיר זה, אף הוא בלא ניקוד וביאור, נדפס בידי מרקון, שירים מלוקטים, עמ' 261-262.

22 חלוקה דומה ראה: כתב־יד משנת 1555 (לעיל, הערה 14). כך הוא גם בקובץ שירים קטן הידוע בשם 'בקשות קושטא', שנדפס בעיר זו בשנת 1545 בקירוב.

בתבניות השיר עדיין ניכרת בשירי ר' שלמה מזל טוב השפעתה העזה של המסורת הספרדית. כ-45 משיריו בנויים בצורות הידועות לנו מספרד: שירים שווי חרוז, שירי אזור ושירים מעין-אזוריים.²³ כמחצית ממספר שיריו (34) הם שירים שווי חרוז. אבל גם בין אלה ישנם לא-מעט שירים שתבניתם נדירה בתקופה הקלאסית.²⁴ שיטת השקילה כמעט בכל השירים הללו היא כמותית.²⁵ אמנם בדרכי השקילה ניכרות לפעמים סטיות קטנות מן השיטה הספרדית הקלאסית.²⁶ שלמה מזל טוב ממשיך את המסורת הספרדית גם בלשונו, שהיא מקראית ברובה. בסוגים המסורתיים, כגון הרשויות, הבקשות השקולות וכדומה, הולך ר' שלמה בעקבות המסורת הספרדית גם בתכנים.

ד. חידושי צורה בשיריו – ראשית ההשפעה התורכית

1. משקל, תבנית ורפרון

המיוחד והמעניין במכלול יצירתו של ר' שלמה טמונים בקבוצה קטנה, אבל בולטת, של כעשרה-שנים-עשר שיריו הנותרים, המורים על כיוון חדש בהתפתחות השירה העברית במזרח. יסודות חדשניים ניכרים בשירים הללו בעיקר בשני תחומים: בתחום השקילה ובתחום התבניות וביקתן אל הביצוע המוסיקאלי של השירים. רוב שירי ר' שלמה שקולים, כאמור, במשקלים ספרדיים כמותיים. אבל חמישה משיריו שקולים, באופן ברור, בשיטת שקילה חדשה – השיטה ההברתית-פונטית, שלפיה השוואים הנעים והתנועות החטופות נחשבים שווי ערך לשאר התנועות.²⁷ החידוש כמובן אינו של ר' שלמה, אבל נוכחותו של משקל זה בין שיריו, וכן בין שירי יוצרים אחרים בני זמנו ומקומו, מעידה על התקבלות השיטה, באותו זמן ובאותו מקום, בשירת הקודש.²⁸ נוכחות זו מבשרת את המפנה הגדול בהקשר הזה, שיתחולל

- 23 להגדרת התבניות הללו – ראה: פליישר, עמ' 340 ואילך; וכן: פגיס, עמ' 127-140.
 24 כגון שירים חרוזיים (סימנים: רנה, רסז [בגוון מעניין], רעא, רצג). שירים בצורת המחרוזת/מדגם: אא בב גג וכו' (סימנים קט ו-רנו).
 25 המשקל הכמותי נוהג ברוב שירי ר' שלמה. בשירים הסטרופיים הוא מעדיף להימנע משוואים נעים ותנועות חטופות, אלא שאין הוא מקפיד תמיד בזה באופן מלא. העדפה זו אפשר שמלמדת על תחושת עייפות מסוימת מהמסורות הקלאסיות. היא גם מבשרת את הנכונות לעבור למשקל ההברות הפונטי, שיטת שקילה פשוטה וטבעית יותר, כפי שנראה להלן.
 26 כך למשל מניע ר' שלמה לעיתים קרובות למדרי את השוא אחרי ו'ו החיבור המנוקדת בשוורוק, כגון בסימן רלה: 'עֵנְיָה וְשִׁבְיָה' ושם בהמשך 'וְלֵלְיָ שִׁיר בְּאַרְמוֹן' ועוד כיוצא באלה. השירים מנוקדים בדפוס, ועל אף שיבושים רבים, רוב השואים מצוינים כך שניתן יהיה לעמוד על המשקל המכוון בשיר.
 27 על שיטת שקילה זו במרכזים השונים עוד לפני זמנו של ר' שלמה – ראה: בארי, משקל.
 28 גם בשאר קובצי שירים שהועתקו או נדפסו באמצע המאה ה-16 בתורכיה יש לא מעט שירים שקולים בשיטה ההברתית הפונטית, כגון ב'בקשות קושטא' (נדפס בשנת 1545 בקירוב) ובכתב-יד משנת 1555 (לעיל, הערה 14).

בעולמה של השירה העברית במחצית השנייה של המאה ה-16, בעיקר עקב השפעתו הכבירה של ר' ישראל נג'ארה.

אבל בכמה משירי ר' שלמה ניתן להבחין גם בשתי תופעות תבניתיות יוצאות דופן, שאינן ידועות לנו מן השירה העברית קודם לזמן הזה.

האחת — המחבר מוסיף, במקומות שונים בשיר, מילות פנייה מתחלפות אל האהובה, המסמלת בהקשרים הללו את כנסת ישראל. מילים אלו חורגות מהמשקל הקבוע של השיר, ובמקרים רבים גם אינן משתלבות באופן חלק אל הטורים שבתוכם הן כלולות. נדגים את דברינו בשיר סימן רלח:

עוד לו בשינוי ניגון ישמעאלי

	יָפְתִּי	שׁוּב לְבַצְרוֹן יְדִידָה
	רַעֲיָתִי	וְאָסִיר תִּקְוֹת צְבִיָּה
	יוֹנְתִי רַעֲיָתִי	דוֹד אֲשֶׁר אִמְךָ לְבָנָא
דוד אשר וכו'	יָפְתִּי	רַבְּצָה בֵּין הָאֲרִיּוֹת ²⁹
	יָפְתִּי	לְהַקֵּת שָׁרִים וְנוֹגְגִים
	רַעֲיָתִי	אֵז וְשִׁירוֹן שִׁיר בְּמִנִּים
	יוֹנְתִי רַעֲיָתִי	לְעֶלוֹץ בְּכַנֵּף רְנָנִים
לעלוץ בכנף וכו'	יָפְתִּי	עַל דְּבִיר מַעַר וְלוֹיּוֹת ³⁰
	יָפְתִּי	מֵאֲפִיקִים זֶה תִּשׁוּבָב
	רַעֲיָתִי	אֶת שְׁבִיתָנוּ וְחוּבָב
	יוֹנְתִי תַמְתִּי	אֶף מְשׁוּבָב אֵז וְסוּבָב
אף משובב וכו'	יָפְתִּי	מִזְבַּחֹת שׁוֹכֵן עֲלֵיוֹת
	יָפְתִּי	הַר שְׁנֵי תַבּוֹר וְחֶרְמוֹן
	רַעֲיָתִי	יְרֻקְדוֹ ³¹ תִּמְרֵי וְרִימֹן
	יוֹנְתִי תַמְתִּי	וְעֶצִי יַעַר כְּפַעְמֹן
ועצי יער וכו'	יָפְתִּי	קוֹל לְהִשְׁמִיעַ כְּחֵיוֹת

29 פירוש המחרוזת הראשונה בלא מלות הפנייה הנלוות.

(1) פנייה למשיח (ידידיה) שישוב למעוזו (לבצרון).

(2) כינוי פנייה למשיח, שהוא אסור בתקוות ישראל (צביה).

שני הטורים האלה: על-פי זכ' ט:יב: 'שוכו לבצרון אסירי התקנה'.

(3) דוד: כינוי פנייה למשיח. אשר וכו': זו אשר אִמְךָ לביא — כינוי לישראל. 'אמך' בלחץ לשון הפסוק.

(4) רבצה וכו': רובצת בין אויביה הטורפים (האריות).

טורים 3 ו-4 על-פי: יח' יט:ב: מה אמך לבנא בין אריות רבצה'.

30 על דביר וכו': אל בית-המקדש, שם צורת הכרובים היא 'כַּמְעַר־אִישׁ וְלוֹיּוֹת' (מל"א ז:לו).

31 הנוסח בפנים 'ירקדו', ומתוקן בטוף הספר ל'ירקדו'.

טורי המחרוזות שקולים כמותית (פעלולים פעלולים); ואילו מלות הפנייה חורגות מן המשקל, ושוברות לפעמים בעליל את רצף הדברים.³² התופעה השנייה קשורה בשילוב של רפָּנִים יוצאי דופן: בכמה משירי ר' שלמה באים אחרי כל מחרוזת קטעי רפרן של מספר טורים, לפעמים לא מחוזרים, שאינם מעוגנים בשירים, לא בחריזה, לא במשקל ולא במבנה. לפעמים שתי התופעות עולות משיר אחד.³³ כך למשל בסימן רלו, שנביא ממנו שלוש מחרוזות ראשונות:

עוד לו לנגון ישמעאלי מרבע

קומי לך	יִנְתִּי מִחֲנֹנֵי סֶלַע הַשְּׁמִיעֵנִי נָא קוֹלְךָ אֲמַרִי מַעֲשֵׂיךָ לְמַלְאָךְ יִפְּנִית מִבְּנֵי אָדָם הוֹצַק חֵן בְּשִׁפְתוֹתֶיךָ קוֹלְךָ עָרַב מְרָאֵךְ נְאֻמָּה

אמרי וכו'

קומי לך	שׁוּבִי מִפַּחַת אֵל קִנְךָ עַל אֶפְרוֹחֶיךָ וּמְלוֹנְךָ הַשְּׁתַחֲוֵי דוֹדְךָ וְנֹאדוֹנְךָ יִפְּנִית מִבְּנֵי אָדָם הוֹצַק חֵן בְּשִׁפְתוֹתֶיךָ קוֹלְךָ עָרַב מְרָאֵךְ נְאֻמָּה

השתחוי וכו'

קומי לך	לְבָשִׂי עֹז וּפָאָר וְעֵטְרָה מֵאֵל הַדּוֹר בְּלְבוֹשׁ יִקְרָה וְחֲמוּץ בְּגָדוֹתַי מִבְּצָרָה יִפְּנִית מִבְּנֵי אָדָם הוֹצַק חֵן בְּשִׁפְתוֹתֶיךָ קוֹלְךָ עָרַב מְרָאֵךְ נְאֻמָּה

וחמוץ וכו'

השיר שקול לפי השיטה הכמותית. בכל טור בו באות שמונה תנועות, ללא שימוש בשוואים נעים וחטפים. הטור הראשון של כל מחרוזת מתארך מכות הצירוף הקבוע 'קומי לך'. הרפרן בנוי מאוסף של קטעי פסוקים ואין בו חרוז.³⁴

32 באופן זה בנויים בקובץ גם סימנים: רלו (ראה להלן), רמ (השיר לכבוד הסולטאן), רלו, רמד.

33 נוסף לסימן רלו, כך גם בסימן רמד.

34 לדיוקו של דבר, הסטרופה הראשונה לקריה במשקלה ובחריזתה. הטור הראשון אינו חורז (אולי צ"ל 'סלעך'): בטור השני המשקל חסר תנועה אחת (אפשר שנשמטה המלה 'את'). אבל ראוי לציין שבין שירי שלמה מזל טוב יש עוד שלשה שירים (סימנים קיז, רלט, רנו), שבהם המחרוזת הראשונה חורגת מן הסימטריה של שאר המחרוזות בחרוז או במשקל או בשניהם. התופעה ידועה

2. הלחנים הנוכריים

כאמור לעיל, השירים בקובץ, וכן בקבצים אחרים מאותה תקופה, כמה מהם נושאים כותרות המכילות הנחיות מוסיקאליות. לפי מנהג התקופה, המנגינה שעל-פיה היה ראוי לזמר את השירים צוינה בכותרתם, על-ידי הפניה אל מילות הפתיחה של שירי מופת ידועים. 34 מבין 60 השירים של שלמה מזל טוב נושאים ציון של לחן (או כלשון הספר 'ניגון'). שאר 26 השירים, ברובם הגדול פיוטים מהסוגים המסורתיים, חסרים הנחיות מוסיקאליות. אשר ללחנים שבראשי השירים — 17 מהם מציינים שירי מופת מאת משוררים עבריים שחיו לפני זמנו של שלמה מזל טוב, וכל שירי המופת האלה נדפסים בקובץ הזה.³⁵ 17 לחנים נוספים מציינים שירי מופת לוועזיים, מהם: 2 ספרדיים, 1 יווני, 1 ערבי; על 13 השירים הנוספים בא רק הציון: 'בניגון ישמעאלי' או 'בשינוי ניגון ישמעאלי'.³⁶ הכינוי 'ניגון ישמעאלי' היה מכון באותה עת ללחן תורכי, גם העובדה שעל שיר אחד צוין במפורש 'לחן ערבי' מוכיחה שכך הוא.³⁷

עד כמה שידוע, ר' שלמה הוא המשורר העברי הראשון שהורה לבצע שירים משלו במנגינה תורכית.³⁸ יצוין, כי מן הלחנים הספרדיים והערביים שבראשי השירים של ר' שלמה מובאות התחלות השירים הלוועזיים כלשונן, בעוד הלחנים התורכיים מסומנים בציון סתמי, 'ישמעאלי'.³⁹ איני יודעת להסביר תופעה זו. אפשר שהכותרת 'ניגון ישמעאלי' מכוונת להנחיה כללית לבצע את השיר על-פי דגם של שיר תורכי כלשהו.⁴⁰ גם המלה 'בשינוי' בצירוף 'בשינוי לחן ישמעאלי' סתומה.

- במסורת השירה המעין-אזורית, אבל השירים שבעיונו אינם שירים מעין-אזוריים מובהקים. ברפרן משנה הפייטן את ניקוד המובאות המקראיות (תה' מה:ג): יִפְּיִית בַּמְּקוֹם יִפְּיִית, וכן בְּשִׁפְתוֹתֶיךָ בַּמְּקוֹם בְּשִׁפְתוֹתֶיךָ; כדי להתאים את הדברים לנצרך לו. הטקסט מנוקד כך בדפוס והניקוד מוכח גם מתוכן השיר.
- 35 ממצא זה נלמד מרשימת שירי הספר שהכין מרקון — ראה: מרקון, שז"ת, עמ' 233-243.
 36 כאמור, 47 משירי שלמה מזל טוב מודפסים בספר ברצף, מסימן רלג ואילך. את הקבוצה הזאת פותחים ברצף 12 השירים הנושאים את הכותרת 'בניגון ישמעאלי' או כיו"ב (סימנים רלג-רמד). שיר נוסף עם כותרת זהה בא בהמשך (סימן רעו). כל הפרטים האלה עולים מהרשימה של: מרקון, שז"ת. ראה גם: יהלום, נגי'ארה, עמ' 105, הערות 34, 35.
 37 בסיומן רנו, לאחר הציון 'לחן ערבי' מובאת התחלת השיר בשפה הערבית. בכ"י מתורכיה (לעיל, הערה 14) מובאות שתי אחתלחות של שירי מופת תורכיים לאחר הציון 'לחן ישמעאלי'; וראה עוד להלן, בהערות 39, 44.
 38 על החידוש שבתופעה ציין לראשונה: רוואניס, תורקיה, עמ' 12. ראה גם: מרקון, שלמה מזל טוב, עמ' שכג (ושם ציטוט מרוואניס בלא ציון מראה המקום), וכן אחרים.
 39 כך גם בכותר היחיד של לחן יווני בקובץ שלנו. אבל ראוי לציין שבכתב-יד תורכיה (לעיל, הערה 14), שזמן עריכתו, קרוב לזמן הדפסת שז"ת, מובאים שני שירים עם ציון לחנים תורכיים מפורטים. ראה: שירמן, אוסף, רשימת השירים, מספרים 88, 168. כמו כן באים באותו קובץ שני לחנים יווניים מפורטים מעל שני שירים של שלמה מבורך. לזיהוי השירים התורכיים והיווניים הללו — ראה: אבנארי, עמ' רד, סימנים מה, מו; עמ' רט, סימנים נא, נב.
 40 אולי ניתן להשוות לתופעה זו ציונים כגון: אנדלוסי, ערבי, עיראקי וכדו' המצויים בהעקקות מן הגניזה ובקבצי שירה אחרים. בארבעה שירים בקובץ שבעיונו, סימנים רלג, רלד, רלו, רמד —

במקרים אחדים אפשר שהמונח 'שמעאלי' מורה על שיטה מיוחדת שהיתה נהוגה באותה עת במוסיקה האמנותית התורכית בביצועם של שירים מסוגים שונים.⁴¹ לפי שיטה זו, מבצע השיר היה אמור להוסיף במקומות מסוימים, על-פי בחירתו ובהתאם לדרישות המנגינה, יחידות מלודיות חריגות, שלהן הותאמו טקסטים קצרים. טקסטים אלה היו לפעמים הברות חסרות משמעות, לפעמים מילים בודדות או צירופי מילים ולפעמים אף משפטים שלמים בעלי תכנים שונים (שחזרו כרפרנים). בין המילים הללו רווחו גם מילות פנייה אל האהוב/ה.⁴² השיטה הזאת היא הפועלת בשירי שלמה בן מזל טוב שדיברנו בהם והדגמנו מהם. מילות הפנייה: 'רעייתי, יפתי, יונתי' וכדו' חופפות בדיוק את המקבילות התורכיות ואין ספק שמשם מוצאן. גם הרפרנים התלושים ממבני השירים, שאף הם חידוש גדול בשירה העברית באותה עת, מקורם בהווייתה המוסיקאלית והתבניתית של השירה התורכית בת הזמן. אמנם לא מצאנו בשירי ר' שלמה שימוש בהברות ריקות מתוכן, כפי שניתן למצוא במקבילות התורכיות מאותה עת, אבל בשירים עבריים מאת משוררים מאותו אזור כמאה שנה מאוחר יותר, התופעה רווחת ביותר.⁴³ ההענות לדגמים המוסיקאליים החדשים האלה היא אפוא שגררה עימה בשירים הללו הענות לדגמים הסטרופיים החדשים, שלא היכרנום קודם לכן בשירה העברית. באמת, על כל שירי ר' שלמה הבנויים בדרך הזאת רשומה ההנחיה המוסיקאלית: 'בניגון ישמעאלי'.

ר' שלמה לא פעל בחלל ריק. באמצע המאה ה-16, הציבור היהודי, ובמיוחד היוצרים שביניהם, היו פתוחים לקלוט השפעות מהשירה התורכית. ביטויים מעניינים לכך עולים, פה ושם, מקובצי השירים של התקופה.⁴⁴ גם העובדה ששירי ר' שלמה

נוסף בכותרת, ליד הציגון 'בניגון ישמעאלי' המונח 'מרבע' וסביר להניח שגם הוא בא כציגון מוסיקאלי.

41 על סוג של מוסיקה כלית תורכית והתאמתו לביצוע קולי בשירה העברית — ראה: סרוסי, פישריף; ראה גם: סרוסי, נג'ארה. אני מבקשת להודות, בהודמנות זו, לד"ר אדוין סרוסי על הסברים והפניות ביבולוגרפיות בתחום המוסיקה התורכית.

42 התופעה מכונה בשירה התורכית בשם: terennüm; על סוגיו השונים ראה: טארניקורור.

43 על עומק השפעתה של השירה התורכית על השירה העברית בדורות שלאחר ימי ר' שלמה — ראה: בארי, תבניות.

44 משמעותית לעניין זה העובדה, שבספר שזו"ת סימן קצו מובא, בשיר של אליהו צ'לבי בן המאה ה-15, מונח תורכי לרפרן: 'בלקול'. אמנם ייתכן שזו תוספת של עורך הקובץ, אולי של ר' שלמה מזל טוב, אבל מן העובדה שהמונח מודפס במלואו שוב ושוב בראש הטור הרפרני, וכחלק אותנטי ממנו, והוא אף חוזר עימו, משתמע לכאורה שכך כוון על-ידי המחבר. אם נכונה ההשערה הזאת הרי יש בזה עדות קדומה יותר משיעורנו כאן לחזירת השפעת השירה התורכית אל השירה העברית. שירו של צ'לבי נדפס — ראה: וינברגר, רבנים, עמ' 406 ואילך; אף הוא מציין את המונח התורכי כראוי, אבל אינו עומד על הקשר הצלילי בין המלה התורכית לטור העברי. נוסח הרפרן הוא: 'בלקול' / שדי עלמה בתוך לבי בנות בנו זבול'. מפתיע לא נחזר וטיפוסי למהלך הנדון כאן הוא מה שעולה משני שירים שבכ"י תורכיה (לעיל, הערה 14), סימנים פא, פב. בשיר פב כל טור רביעי, הוא הטור המעין-אזורי, מסתיים במלה התורכית 'אפנדי'; ובסימן פא בא רפרן תורכי כלשונו. הרפרן מציין גם כלחן בראש הקטע, והוא חרוז, כיאות, עם החרוז המעין-אזורי של השיר.

התקבלו באהדה והועתקו בקובצי שירה שונים, אולי עוד בחייו או סמוך לאחר מותו,⁴⁵ ודאי תרמה להפצת חידושי התבניתיים. אך יותר משתרמו לכך שיריו עצמם תרם לזה העיקרון שנלמד מהם, והוא: שמותר לחקות את השירה התורכית, ואם יש צורך בכך אפשר, ואף רצוי, לחרוג מהמסורות הספרדיות המוכרות, כדי להתאים את לשון השירים ללחן שעל-פיו נועדו להישמע. מגמה זו עולה בקנה אחד עם הלכי הרוח החדשים המשקפים שינוי בטעם האסתטי של הציבור היהודי הרחב, הנחשף כעת יותר ויותר לתרבות הסביבה התורכית. מגמה זו, שניצינה ניכרים לראשונה בתקופת ר' שלמה, זוכה לתנופה גדולה בדורות שלאחריו, ובראשונה אצל ר' ישראל נג'ארה, גדול משוררי המזרח שלאחר גירוש ספרד. נג'ארה נולד, כידוע, סמוך לשנת מותו של ר' שלמה, באמצע המאה ה-16.⁴⁶ נג'ארה הכיר את שירי שלמה מזל טוב והביא מהם כלחנים לשירי עצמו.⁴⁷

סיכום

חידושי התבנית שמצאנו בשירי ר' שלמה, אשר מקורם, כפי שראינו, בהענות המשורר לדגמי המוסיקה התורכית, צנועים עדיין. הצורות החדשניות, החורגות מן המסורות הספרדיות, התרכו והתגונו במשך השנים ונתרחבו בכמות ובאיכות. המהלך לא היטיב עם היצירה השירית. מן הקובץ 'חדשים לבקרים'⁴⁸ דרך משל, שחובר בתורכיה באמצע המאה ה-17, כמאה שנה אחרי ספר 'שירים וזמירות ותשבחות', אך לא נדפס מעולם, עולה ביטוי קיצוני לתהליך שאת ראשיתו ראינו בשירי שלמה מזל טוב. ניכרת שם השתעבדות כמעט מוחלטת של השירה לתכתיבי המוסיקה. וכן הוא בכמה קבצים נוספים מן העת ההיא.

- 45 בכתב-היד מתורכיה (לעיל, הערה 14), הועתקו למעלה מעשרים שירים מאת ר' שלמה. לפירוט השירים — ראה: שירמן, אוסף, עמ' 394, ברשימת המחברים. מחצית מהשירים הללו הם בעלי לחן תורכי בספר שז"ת. ייצוג דומה בכמותו נמצא גם בכתב-יד סינסינאטי 308, המכיל אוסף מגוון של פיוטים ושירי חול. זמנו המשוער של כתב-היד הוא המחצית השנייה של המאה ה-16 או ראשית ה-17. התיארוך מיוסד על העובדה, שר' דוד תבאת, שפעל באותה עת, נזכר בברכת החיים בכותרות המקדימות כמה משיריו — ראה: בניהו, תשובות, עמ' קמא ואילך. משירי ר' דוד, על-פי כתב-יד זה, ראה: מסורי כספי. שירי מזל טוב נקלטו בקובצי שירה רבים, ואף לדפוסים קראיים הגיעו, אבל אלה, ברובם, מקורות מאוחרים ואינם מעניינים כאן.
- 46 דברים מפורטים ומעודכנים על חייו של ישראל ועל מפעלו הספרותי המגוון ראה: בניהו, נג'ארה, ובכיביליוגרפיה שם.
- 47 שני שירים מאת שלמה מזל טוב (שז"ת, סימנים רלג, רע) משמשים לחנים למספר פיוטים של נג'ארה. סימן רלג מסומן בקובץ שלנו בציון לחן תורכי. על דרך ביצועה של מנגינת השיר הזה בדורות האחרונים — ראה: אבנארי, עמ' רז.
- 48 'חדשים לבקרים' הוא אוסף שירים גדול שהכין לדפוס אבטליון בן מרדכי, תלמיד חבר של ישראל נג'ארה. על הקובץ והשירים שבו אני מקווה לדון במסגרת פרוייקט מחקר שבהנהלת ד"ר א' סרוסי.

הפניות ביבליוגרפיות

- אבנארי
בארי, משקל
- בארי, תבניות
- בניהו, נאג'ארה
בניהו, תשובות
- ברנשטיין
- הקר
- וינברגר, אנתולוגיה
וינברגר, רבנים
טארניקורור
- טובי
- יהלום, נג'ארה
- יהלום, רנסאנס
- מסורי כספי
- מרקן, דוד מזל טוב
- מרקן, שזו"ת
- מרקן, שירים
מלוקטים
- מרקן, שלמה
מזל טוב
- סרוסי, נאג'ארה
- סרוסי, פישרף
- פגיס
פטאי
- פליישר
- צונץ
צינברג
- רוזאניס, נעים זמירות
רוזאניס, תורקיה
- שטיינשניידר
שירמן, אוסף
- שירמן, ספרד
- ח' אבנארי, 'הלחנים בקובץ שירים מיוון', ספונות, יג, תשל"ח, עמ' קצט-ריג.
ט' בארי, 'עליתו של המשקל ההברתי-הפוניטי בשירה העברית בימי-הביניים',
מחקרי ירושלים בספרות עברית, ח (תשמ"ה), עמ' 50-70.
- , 'חידושי תבנית בשירה העברית במזרח במאות הט"ז-י"ד', דברי
הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, תשנ"ג (כדפוס).
- מ' בניהו, 'ר' ישראל נאג'ארה', אסופות, ספר רביעי תש"ג, עמ' רג-רפד.
—, 'תשובות לקהלת עאנה לרבי יוט טוב צהלוך', קובץ עלי"ד 5 (15),
תשי"א, עמ' קלט-קצג.
- ש' ברנשטיין, פיוטים ופייטנים חדשים מהתקופה הביצנטית, ירושלים תש"א.
(=חורב, כרך ה, חוברת ט-י, ניסן תרצ"ט.)
- י' הקר, 'השלמות תיקונים לדפוס העברי בקושטא של א' יערי', ארשת, ה
(תשל"ב), עמ' 457-493.
- י"ל וינברגר, אנתולוגיה של פיוטי יוון, אנאטוליה והבלקנים, סינטינטי תשל"ו.
—, 'שירת הקדש לרבנים וקראים בדרום מזרח אירופה, סינטינטי תשנ"א.
C. Tarnikorum, 'Introduction to Terennüm in Turkish Music',
Turkish Music Quarterly, Vol. 4, Nr. 2 (Spring 1991), pp. 1-7.
- י' טובי, 'השירה העברית בארצות המזרח לאחר הגירוש', פעמים, 26 (תשמ"ו),
עמ' 29-45.
- י' יהלום, 'ר' ישראל נג'ארה והתחדשות השירה העברית במזרח לאחר גירוש
ספרד', פעמים, 13 (תשמ"ב), עמ' 96-124.
- , 'רנסאנס עברי בשלוחותיה של תרבות ספרד', פעמים, 26 (תשמ"ו), עמ'
9-28.
- מ' מסורי כספי, 'דוד בן תבאת פייטן כבלי מן המאה ה-16', מהות, ח-ט
(תשנ"א-תשנ"ב), עמ' 72-86.
- י"ד מרקן, 'לדוד שירי מזל טוב', ניר לדוד, ספר יובל לד' סימונסון, פרנקפורט
תרפ"ג (1923), עמ' 37-40.
- , 'ספר "שירים וזמירות ותשבחות"', דביר, מאסף עתי לחכמת ישראל,
א', ברלין תרפ"ג, עמ' 228-284.
- , 'שירים מלוקטים מספר "שירים וזמירות ותשבחות"', מלילה, VI-III,
מנצ'סטר תשי"י, עמ' 255-269.
- , 'ר' שלמה מזל טוב', ספר היובל לא' מארכס, ניו-יורק תשי"י, חלק עברי,
עמ' שכא-שמח.
- א' סרוסי, 'רבי ישראל נג'ארה מעצב זמרת הקודש אחרי גירוש ספרד', אסופות,
ד, תש"ג, עמ' רפה-שי.
- E. Seroussi 'The Peşrev as a Vocal Genre in Ottoman Hebrew
Sources', *Turkish Music Quarterly*, 4/3 (Summer 1991), pp. 1-9.
- ד' פגיס, חידוש ומסורת בשירת החול העברית, ירושלים תשל"ו.
י' פטאי, משפוני השירה, ירושלים חש"ד, עמ' 86-125.
- ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה.
L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865.
- י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, כרך ג, תל-אביב 1958.
- רוזאניס, נעים זמירות ש' רוזאניס, נעים זמירות, שלוניקו תרפ"ט.
- , 'קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, חלק שני, סופיה
תרצ"ז-תרצ"ח.
- מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי-יד עבריים, ירושלים תשכ"ה.
- ח' שירמן, 'אסף פיוטים מתורכיה בספריה הלאומית', קרית ספר, יב
(1936-1935), עמ' 389-396: 515-523.
- , 'השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ירושלים ותל-אביב 1961.